

ગૂંગો ગોઠતળા ગુણ ગાય

- શી.

સાર નામ ધરાવતી રચનાઓનો પ્રારમ્ભ ભગવાન તીર્થંકુર દેવે જ કર્યો હોવાનું જણાય છે. આચારાઙ્ગ સૂત્રના પાંચમા અધ્યયનનું નામ ભગવાન મહાવીર દેવે તથા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી મહારાજે 'લોકસાર' એવું રાખ્યું છે, તે જોતાં આ વિધાન તદ્દન વાજબી ઠરે છે. આ અધ્યયનમાં પ્રભુએ, ગણધર દેવે તથા નિર્યુક્તકાર તેમજ વૃત્તિકાર મહર્ષિઓએ તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર અતિઅલ્પ પળ અતિગમ્भीર શબ્દોમાં આપણા માટે મૂકી આપ્યો છે. એ સાર-લોકસાર કેવોક છે, તેનો સ્વાદ આપણે ઉપાધ્યાયજી મહારાજની જ વાણી દ્વારા માણીએ :

લોકસાર અધ્યયનમાં, સમક્તિ મુનિભાવે

મુનિભાવે સમક્તિ કહ્યું, નિજ શુદ્ધ સ્વભાવે....

(૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન, ઢાઢ ૩)

મન્યતે યો જગત્તત્ત્વં સ મુનિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

સમ્યક્ત્વમેવ તન્મૌનં મૌનં સમ્યક્ત્વમેવ વા ॥ (જ્ઞાનસારઃ ૧૩/૧)

તો જરા નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવલી ભગવંતના મુખે પળ સાર શબ્દનું ભાષ્ય સાંભળી લઈએ :-

લોગસ્સ ડ કો સારો ? તસ્સ ય સારસ્સ કો હવઙ્ગ સારો ?।

તસ્સ ય સારો સારં જઙ્ગ જાણસિ પુચ્છિઓ સાહ ॥૨૪૪॥

આ ગાથા વાંચીએ ત્યારે પ્રથમ ક્ષણે તો એમ જ થાય મનમાં, કે આ તે નિર્યુક્તિની ગાથા છે કે કોઈ પ્રહેલિકા (સમસ્યા, ઉઢાણું) છે ? નિર્યુક્તિકારે અત્યન્ત પ્રસન્નભાવે પૂછ્યું છે આ ગાથામાં કે "લોકનો સાર શો છે ? વઢી એ સારનો સાર શો હશે ? અને એ સારનાય સારનો પળ સાર શો હોઙ્ગ શકે ? - તને જાણ હોય તો કહે !"

કૃપાનિધાન નિર્યુક્તિકાર વઢી આનો ઉત્તર/ઉકેલ પળ પોતે જ આપી

સાધ્વીદિવ્યગુણાશ્રી-સમ્પાદિત, પ્રકાશનાધીન 'જ્ઞાનમઙ્ગરી'ની પ્રસ્તાવનારૂપ લેખ ।

દે છે :

લોગસ્સ સાર ધમ્મો ધમ્મં પિ ય નાણસારિયં બિતિ ।

નાણં સંજમસારં સંજમસારં ચ નિવ્વાણં ॥૨૪૫॥

(આચા. અધ્ય. ૫, ૩.૧ નિર્યુક્તિ)

અર્થાત્, “લોકનો સાર ‘ધર્મ’ છે; ધર્મનો સાર વઢી ‘જ્ઞાન’ છે; જ્ઞાનનો સાર છે ‘સંયમ’; અને સંયમનો સાર છે ‘નિર્વાણ’ ।”

મારી એક કલ્પના છે કે ઉપાધ્યાયજીને પોતાની આ ઉત્કૃષ્ટ રચનાનું નામ ‘જ્ઞાનસાર’ રાખવાની પ્રેરણા આ લોકસાર અધ્યયન અને તેના પરની આ બે નિર્યુક્તિ ગાથાઓ ઉપરથી જ સાંપડી હોવી જોઈએ. અને આ ગાથામાં પણ ‘નાણસારિયં’ પદ તો છે જ ! આ કલ્પના નિરાધાર ભલે હોય, પણ એ રમણીય પણ એટલી જ છે, એનો ઈન્કાર કોઈ નહિ કરે.

વસ્તુતઃ લોકસાર અધ્યયન તેમજ આ ગાથાઓનો નશો ઉપાધ્યાયજી ના માનસ પર કેટલી હદે છવાયો હશે, કે અધ્યાત્મસાર પ્રકરણમાં પણ તેમણે આ સારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

સમ્યક્ત્વમૈનયોઃ સૂત્રે, ગતપ્રત્યાગતે યતઃ ।

નિયમો દર્શિતસ્તસ્માત્, સારં સમ્યક્ત્વમેવ હિ ॥ (૨/૬/૧૯)

અરે ! જ્ઞાનાષ્ટકનો આ શ્લોક જોઈએ તો પણ આ વાતનો આપણને અંદાજ અવશ્ય આવે :

નિર્વાણપદમપ્યેકં ભાવ્ય તે યન્મુહુર્મુહુઃ ।

તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં નિર્બન્ધો નાસ્તિ ભૂયસા ॥ (૫/૨)

સાર એટલો જ કે સાર નામ ધરાવતી સર્વપ્રથમ રચના તે સર્વજ્ઞ-કથિત લોકસાર અધ્યયન છે, એમ કહી શકાય.

આ પછી તો શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યના સમયસાર, નિયમસાર, પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રન્થો આવ્યા, તો બીજા પણ યોગસાર, તત્ત્વસાર જેવા પ્રાચીન તાત્ત્વિક ગ્રન્થો આવ્યા, તો ઉપદેશસાર જેવા સામાન્ય ઔપદેશિક ગ્રન્થો પણ જોવા મળે જ છે. આ જ શ્રેણીમાં ઉપાધ્યાયજીના અધ્યાત્મસાર તથા જ્ઞાનસાર જેવા ગ્રન્થો પણ આવે.

એક વાત બહુ સ્પષ્ટ છે : કોઈ પળ બાબતનો સાર શું તે સમજવાની તેમજ તેને પામી લેવાની માનવમનની ઝાંઝના છેક આદિકાલ્ જેટલી પુરાણી છે. આચારાઙ્ગનિર્યુક્તિની જ વાત કરીએ, તો નિર્યુક્તિનાં મંડાણ કરતાં જ નિર્યુક્તિકાર સારની શોધ કરતાં ફરમાવે છે કે - “અંગસૂત્રોનો સાર શો ?”; “આચારાઙ્ગ”, “તેનો સાર ?”; “અનુયોગ-અર્થ”, “તેનો સાર ?”; “પ્રરૂપણા”, “પ્રરૂપણાનો સાર ?”; “ચારિત્ર”; “ચારિત્રનો સાર ?”; “નિર્વાણ”, “અને નિર્વાણનો સાર ?”; તો કહે “અવ્યાબાધ સુખ”. (આચા. અધ્ય.૧, ૩.૧, નિ.ગા. ૧૬-૧૭)

તો ઉપાધ્યાયજી પળ સારની યોજનામાં ક્યાં પાછા પડ્યા છે ? તેમણે પળ પોતાની એ શોધનું પરિણામ નોંધ્યું જ છે :-

સારમેતન્મયા લબ્ધં શ્રુતાબ્ધેરવગાહનાત્ ।

ભક્તિર્ભાગવતી બીજં પરમાનન્દસમ્પદામ્ ॥

એટલે આપણે એમ કહીએ કે જ્ઞાનસાર એ જિન-પ્રવચનનું સારદોહન તો છે જ, પળ સાથે સાથે એ ઉપાધ્યાયજીએ કરેલી, પ્રવચનના સારની-અર્કની, ઝંડી યોજનું તત્ત્વસચ્છલકતું સુમધુર પરિણામ પળ છે, તો તે બિલકુલ યોગ્ય પળ છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ પળ છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.

*

જ્ઞાનસાર એ જ્ઞાનના અમૃતરસનો મહાસાગર છે. ઉપાધ્યાયજી ભલે લખે કે “પીયૂષમસમુદ્રોત્થં” - સમુદ્ર થકી નહિ પ્રગટેલું અમૃત તે જ્ઞાન ! આપણી અપેક્ષાએ તો શ્રુતજ્ઞાનના મહાસાગરનું મન્થન કરીને ઉપાધ્યાયજીએ મેલ્લવી આપેલું અમૃત જ છે આ જ્ઞાનસાર !

અમારા મોટા મહારાજ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયનન્દનસૂરીશ્વરજી મહારાજ, શ્રીહરિભદ્રીય ‘અષ્ટક પ્રકરણ’ ના સન્દર્ભમાં, કહેતા કે “માણસ, જીવનમાં, ૩૨ ભૂલો કરે. જેમ કે પહેલી ‘દેવ’ના વિષયમાં ભૂલ કરે; એમ ૩૨ ભૂલ કરે. આ એક એક અષ્ટક એ એક એક ભૂલ દૂર કરી આપનારું અષ્ટક છે. ‘મહાદેવાષ્ટક’ થઈ એટલે દેવવિષયક માન્યતા બદલાય, શુદ્ધ થાય. આમ ૩૨ અષ્ટકે ૩૨ ભૂલો સુધરે.”

જ્ઞાનસાર-અષ્ટકના સન્દર્ભમાં પળ આ વાત ઓટલી જ સાચી-વાસ્તવિક જણાય છે. ધર્મતત્ત્વના સન્દર્ભમાં થતી ભૂલો જો હરિભદ્રીય-અષ્ટક થકી દૂર થાય, તો અધ્યાત્મ-તત્ત્વના સન્દર્ભમાં થતી ક્ષતિઓનું નિવારણ કરવા માટે જ્ઞાનસાર-અષ્ટક એ સુયોગ્ય આલમ્બન હોવાનું અવશ્ય સ્વીકારી શકાય.

જાણકારોના કથનાનુસાર, અધ્યાત્મસાર તેમજ જ્ઞાનસાર- એ બંને પ્રકરણોમાં ઉપાધ્યાયજીએ, આવશ્યકતા પ્રમાણે દિગમ્બર મન્તવ્યોનું નિરસન અથવા શુદ્ધીકરણ ભલે કર્યું હોય; પરંતુ તે સિવાય, સમગ્રપણે તપાસીએ તો, શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય તેમજ શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યનાં તાત્ત્વિક પ્રતિપાદનોનો અદ્ભુત નિચોડ તારવીને, તેઓએ આ બે પ્રકરણોને, નિશ્ચય-વ્યવહારનાં પરમ રહસ્યોથી છલકાવી દીધાં છે. તત્ત્વવિચારનો અર્ક તારવવાની અને સૂક્ષ્મેક્ષિકા થકી વિરોધી ભાસતા મતોમાં સમન્વય સાધવાની આવી સૂઝ અસામાન્ય જ ગણી શકાય.

જ્ઞાનસારની જ વાત કરીએ તો તેનો પહેલો શ્લોક જ કેટલો બધો માર્મિક અને અર્થપૂર્ણ છે ! આપણે, સંસારવાસી વૈરાગી ગણાતા જીવો, સંસારને તુચ્છ, અસાર અને અપૂર્ણ માનીને ચાલીએ છીએ ત્યારે, એક પૂર્ણ જ્ઞાની આત્માની નજરમાં જગતનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો અણસાર- Outline , ઉપાધ્યાયજી, પ્રથમ શ્લોકમાં આપણને આપે છે. તે શ્લોક લખતી-રચતી વેળાએ, કદાચ, તેમનામાં, પરમજ્ઞાનીને જ લાધતી કોઈ અનિર્વચનીય અનુભૂતિ સંક્રાન્ત થઈ હોય તો ના નહિ ! તેઓ લખે છે કે “સચ્ચિદાનન્દ-ઘન એવા પૂર્ણ પરમ તત્ત્વની દૃષ્ટિમાં તો આ વિશ્વ પૂર્ણ જ ભાસતું હોય છે.” અર્થાત્ આપણને જગત અધૂરું ભાસતું હોય તો તે આપણી અધૂરપની નિશાની ગણાય; પૂર્ણ જ્ઞાનીની નજરમાં તો જગતમાં કશું જ અધૂરું નથી હોતું.

આ શ્લોક વાંચતાં જ ચિત્તમાં ઉપનિષદનો પેલો મન્ત્ર ઝબકી ઊઠે છે :

ॐ પૂર્ણમિદં પૂર્ણમદઃ પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય, પૂર્ણમેવાઽવશિષ્યતે ॥

- બધું જ પૂર્ણ છે : આ પળ, તે પળ; ઓટલે પૂર્ણમાં જ પૂર્ણ ઠલવાય છે; અને પૂર્ણમાંથી જ્યારે પૂર્ણની બાદબાકી કરીએ, ત્યારે પળ બાકી રહે તે પૂર્ણ જ હોય છે.

अेक उदाहरणथी आ वात समजवानी कोशीश करीअे : Glogal Summit मळे त्त्यारे, तेमां भारतनो प्रतिनिधि आवे अथवा जाय, त्त्यारे 'भारत आव्युं', अथवा 'भारत ग्युं' अेम ज व्यवहार थतो होय छे. वळी, अे प्रतिनिधि भारत छोडीने जाय त्त्यारे, Summit मां ते 'भारत' तरीके ओळख पामतो होवा छत्तां, भारत ओछुं थतुं नथी; पूर्ण भारत ज रहे छे; अने ते भारत पाछे फरे त्त्यारे पण, तेना आववाथी भारतनो कोई तूटेलो अंश पूराय छे तेवुं नथी; ते तो यथावत् पूर्ण भारत ज रहे छे.

बहु ऊंची अने ऊंडी वात छे आ. ज्ञानसारनो पहेलो श्लोक, मारी दृष्टिअे, उपनिषदना आ सूक्तनी ऊंचाईने आंबे छे.

ज्ञानसार प्रकरण विषे आवुं तो घणुं घणुं कही शकाय. केटलुं कहेवुं? उपाध्यायजी महाराजे आ ग्रन्थ रची आपीने तत्त्वपिपासुओ पर जे उपकार कयौ छे तेनो बदलो वाळवानी आपणामां क्षमता नथी, अेटलुं ज कहीने वात आटोपी लउं छुं.

*

जेवा उपाध्याय यशोविजयजी तेवा ज उपाध्याय देवचन्द्रजी. बन्ने समान तात्त्विक पुरुषो. बन्ने समान अनुभवज्ञानी. बन्ने समान अध्यात्मपथना पथिक. बन्नेय पूज्य पुरुषो प्रमाण, नय अने निश्चय-व्यवहारना समान अभ्यासीओ, समान प्ररूपको अने समान ग्रन्थकारो. आगम अर्थात् जिन-प्रवचन, तेना अेक अेक शब्दमां अनन्त अर्थक्षमता अने अनेक रहस्यो संतायां-समायां होय छे, तेनुं भान अने तेनुं मर्मोद्घाटन करवामां निपुण अेवी असाधारण प्रतिभा धरावता आ बन्ने पूज्यो हता. उपाध्यायजी पछी सात-आठ दायका पछी देवचन्द्रजी भले थया होय, पण ते बन्ने वच्चेना भौतिक अन्तरनो छेद, तेमनी वच्चे सधायेला तात्त्विक अने अनुभूतिना साहचर्य-साम्य-सामीप्य थकी, ऊंडी जतो जणाय छे.

योगीराज आनन्दधनना पारस-स्पर्शे पोतानी धातुने वधु विशुद्ध बनावीने उपाध्यायजी जे साधनापथ उपर विहर्या अने आगळ वध्या, ते ज साधनापथ उपर विचरवानुं श्रीदेवचन्द्रजीअे पण पसंद कयुं होइ, बन्ने ऋषितुल्य साधको

વચ્ચે જે સહ્ય કહો કે સામ્ય સધાયું, તે જોતાં, ઉપાધ્યાયજીના આલેખેલા, મન્નાક્ષરસમા રહસ્યમય શબ્દો ઉપર દેવચન્દ્રજી મહારાજ વિવરણ લખે, તે એકદમ યોગ્ય, બલ્કે ન્યાયોચિત બની રહે છે. માત્ર શાસ્ત્રો ભણી લઈએ કે શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ અને નિરુક્તિ-પ્રાપ્ત અર્થ કરતાં આવડી જાય તેટલા માત્રથી આવા ગ્રન્થો પર વિવરણ કરવાનો કે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર નથી મળી જતો. તેવો અધિકાર તો ત્યારે જ મળી શકે, જ્યારે તમે, કોઈ ને કોઈ અંશે કે રૂપે, તેમના જેવા હો.

આત્મસાધક સંત મુનિ શ્રી અમરેન્દ્ર વિજયજીને એકવાર વિનંતિ કરેલી : યોગદૃષ્ટિ વિશે આપ કાંઈક વિવરણ આપો, તો અમારા જેવાને તેનાં સાધનાલક્ષી રહસ્યો મળે. જવાબમાં તેમણે જણાવેલું : “આ વિષય પર વિવરણ કરવા જેટલી ક્ષમતા તથા કક્ષા હજી મેં મેળવી નથી, માટે હું નહિ લખી શકું.”

આ ઉપરથી આપણને સમજાય કે વિવરણનો અધિકાર એટલે શું ? એ પ્રાપ્ત કરવો કેટલો આકરો હોય છે, અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલી આકરી સાધના જરૂરી હોય છે ?

આ સાધના અને આ અધિકાર-બંને શ્રીમદ્ દેવચન્દ્રજી પાસે હતા; અને આપણા પરમ સદ્ભાગ્યે, તેઓએ તે અધિકારનો ઉપયોગ પણ કર્યો; જેનું પરિણામ છે જ્ઞાનમંજરી. કેવું મીઠડું નામ ! સાધના ગમે તેટલી કઠોર ભલે હોય, પણ તેનું લક્ષ્ય જો ચિદાનન્દની મૌજ હોય, તો તેનો સાધક જ્ઞાનમંજરી સરજી શકે; અને તો, તે સર્જન, ટીકાગ્રન્થ હોવા છતાં, સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થરચનાનું ગૌરવ પામી શકે.

*

હા, જ્ઞાનમંજરી એ શ્રીમદ્ દેવચન્દ્રજીનું એક આગવું ગ્રન્થસર્જન છે. વ્યવહારમાં ભલે તે જ્ઞાનસારની ટીકાનું નામ હોય- ટીકા ગણાતી હોય, પણ તેમણે ગ્રન્થના પદાર્થોને જે રીતે યોગ્ય છે, વિકસાવ્યા છે; જે રીતે એકએક પદ્ય અને તેના એક એક પદના મર્મને તેમણે પકડ્યો છે, તે જોતાં તેમની આ ટીકાને સ્વતન્ત્ર-મૌલિક ગ્રન્થસર્જન કહેવામાં લેશ પણ અત્યુક્તિ નથી થતી.

વસ્તુતઃ તો ઉપાધ્યાયજીના રચેલા શબ્દો સાથે કામ પાડવું એ જ

જેવાતેવાના ગજા બહારનું ગણાય. તેમના ગ્રન્થ પર વિવરણ કરવા માટે તેમના સમાનધર્મા હોવું અનિવાર્ય છે. અને દેવચન્દ્રજી મહારાજ તેમના એ હ્રદે સમાનધર્મા છે - લાગે છે કે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનની તિજોરી જેવા આ-જ્ઞાનસાર ગ્રન્થમાં સુદૃઢતાપૂર્વક સ્વૈર વિહાર કર્યો છે, અને આ તિજોરીમાંનાં સઘઘાંચ રત્નોનાં, આપણે કલ્પી પણ ન શકીએ તેવાં, નવલાં દર્શન કરાવ્યાં છે.

બીજી, અર્વાચીન, કોઈ પણ ટીકાને આધારે આપણને લાગે છે કે જ્ઞાનસાર તો સહેલો, સમજી શકાય તેવો ગ્રન્થ છે; તેનો ગદ્ય-પદ્ય-અનુવાદ પણ ગમે તે ભાષામાં, કરી જ શકાય તેમ છે. પણ જ્ઞાનમંજુરી અવલોક્યા પછી, ઓછામાં ઓછું મને તો, પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે આ ગ્રન્થ સમજવો સુગમ કે સહેલો જરાય નથી. કેટલીબધી સજ્જતા અને પ્રાથમિક ભૂમિકારૂપ તૈયારી હોય તો જ આ ગ્રન્થમાં, કાંઈક અંશે આપણી ટાંચ ડૂબે તો ડૂબે.

દેવચન્દ્રજીએ આ ગ્રન્થ ઉપર વિવરણ લખતાં કેવા અધિકારપૂર્વક કામ કર્યું છે, તે સમજાવવા માટે એક-બે દાખલા અહીં ટાંકું છું.

જ્ઞાનસારનો પ્રથમ શ્લોક આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે :

ऐन्द्रश्रीसुखमग्नेन लीलालग्नमिवाखिलम् ।

सच्चिदानन्दपूर्णं पूर्णं जगदवेक्ष्यते ॥૧॥

આ શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધનો પાઠ, અહીં આપ્યો છે તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયજીને ખુદને સંમત છે, અને તેથી જ તેઓ, સ્વોપજ્ઞ ટિપ્પણમાં-બાલાવબોધમાં, એ પંક્તિનો અર્થ આમ કરે છે : “સત્ ક૦ સત્તા, ચિત્ ક૦ જ્ઞાન, આનંદ ક૦ સુખ, એ ત્રણ અંશડી પૂર્ણ ક૦ પુરો જે પુરુષ તેણડી । દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર એ ત્રણ અંશે પૂર્ણ - પૂર્ણ જગત્ ક૦ પૂર્ણ જગ, અવેક્ષ્યતે ક૦ દેખડી, તે અધૂરો કહીડી ન દેખડી” ॥ અર્થાત્, સત્-ચિત્-આનન્દથી પૂર્ણ એવો પુરુષ, જ્ઞાનાદિકથી પૂર્ણ જગતને દેખે છે : તેની પૂર્ણ દૃષ્ટિ-નિશ્ચય દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આ જગત પૂર્ણ છે, અપૂર્ણ નથી.

અને આ અર્થ જ આપણે ત્યાં માન્ય છે, સ્વીકાર્ય છે, અને તે રીતે જ અધ્યયન, વ્યાખ્યાન, વિવરણ - બધું થતું હોય છે. હવે દેવચન્દ્રજી મહારાજ અહીં સાવ જુદા પડે છે. તેઓ આ પંક્તિનો અલગ જ પાઠ સ્વીકારે છે : એવો

પાઠ કાં તો તેમની સામે હોવો જોઈએ; કાં તેમની સ્વતન્ત્ર પ્રતિભાએ એ પાઠની કલ્પના/રચના કરી હોવી જોઈએ. જે હોય તે, તત્ત્વની આપણને ખબર નથી, પણ તેમણે આ જુદો પાઠ સ્વીકાર્યો છે અને તે પાઠ પ્રમાણે જ તેમણે ટીકા પણ લખી છે, તે આપણી સમક્ષ ઉપલબ્ધ છે. જુઓ :

ऐन्द्रश्रीसुखमग्नेन लीलालग्नमिवाखिलम् ।

सच्चिदानन्दपूर्णेनाऽपूर्णं जगदवेक्ष्यते ॥

સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુઓ અહીં- ઉત્તરાર્ધમાં કરવામાં આવેલા ફેરફારને નોંધી શક્યા હશે. હવે તે અંશની ટીકા જોઈએ :-

“સત્-શુભં શાશ્વતં વા ચિત્-જ્ઞાનં તસ્ય ય આનન્દઃ તત્ર પૂર્ણેન જ્ઞાનાનન્દભૃતેન મુનિના જગત્ મિથ્યાત્વાસંયમમગ્નં મૂઢં વિલોક્યતે । પૂર્ણાઃ અપૂર્ણં જગદ્ ભ્રાન્તં જાનન્તિ ॥”

આ ટીકાંશમાં કુલ ત્રણ ફેરફારો જોવા મળે છે. ૧. સત્ પદનો અર્થ ઉપાધ્યાયજીએ સત્તા કર્યો છે, શ્રીમદે શુભં શાશ્વતં વા એવો કર્યો છે. ૨. ઉપાધ્યાયજીએ સત્-ચિત્-આનન્દ (સુખ) એમ ત્રણ અંશોથી પરિપૂર્ણ એવા દ્રષ્ટા પુરુષની વાત વર્ણવી છે, જેનું તાત્પર્ય આપણા ચિત્તમાં ‘કેવલજ્ઞાની’ કે ‘સિદ્ધ પરમેષ્ઠી’ એવું હોવાનું સમજાય છે. જ્યારે શ્રીમદ્જી સત્-શુભં શાશ્વતં વા, ચિત્-જ્ઞાનં, તસ્ય (અર્થાત્ શુભ કે શાશ્વત એવું જે જ્ઞાન, તેનો) આનન્દઃ એવો અર્થ સમજાવી, તે આનન્દમાં પૂર્ણ (તત્ર પૂર્ણેન)- જ્ઞાનાનન્દભૃત જે મુનિ - આવો તાત્પર્યાર્થ આપે છે. અને ૩. ત્રીજો મહત્ત્વનો, ધ્યાનપાત્ર ફેરફાર તો આ છે : ઉપાધ્યાયજી જ્યાં પૂર્ણ જગત્ એવો પાઠ આલેખીને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી (નિશ્ચય દૃષ્ટિએ) પૂર્ણ જગતનાં દર્શનની વાત વર્ણવે છે, ત્યાં શ્રીમદ્જી અપૂર્ણ એવો પાઠ સ્વીકારીને [અપૂર્ણ] જગત્ - મિથ્યાત્વાસંયમમગ્નં મૂઢં એવો અર્થ આપે છે. અને તેનો સ્પષ્ટ સાર પણ આ શબ્દોમાં તેઓ આપે છે : “પૂર્ણાઃ અપૂર્ણં જગદ્ ભ્રાન્તં જાનન્તિ” ।

મૂઢ ગ્રન્થકારથી, તેમના સ્વોપજ્ઞ અર્થઘટનથી, સાવ જુદા પાઠવાનું અને પોતાની સ્વતન્ત્ર પ્રતિભા દ્વારા ઉપસાવેલ અર્થનું વર્ણન કરવાનું ગર્જું, ઉપાધ્યાયજીના સમાનધર્મા અર્થાત્ ઉપાધ્યાયજી જેટલી જ આધ્યાત્મિક અને અનુભવજ્ઞાનની

પહોંચ ધરાવનાર આવા દેવચન્દ્રજી સિવાય, બીજા કોનું હોય ?

એક વાતની ચોંચવટ અહીં જ કરવી જોઈએ. જ્ઞાનમંજરીનાં વિદુષી સમ્પાદિકાએ આ સમ્પાદનમાં, દેવચન્દ્રજી-સંમત પાઠ (પૂર્ણનાંપૂર્ણ) નથી રાખ્યો, પણ ઉપાધ્યાયજીસંમત (પૂર્ણેન પૂર્ણ) પાઠ જ રાખ્યો છે. તેમની સમક્ષ ઉપસ્થિત હસ્તપ્રતો પૈકી એક કે બે જ પ્રતમાં અપૂર્ણ પાઠ હોઈ તેમણે બહુમત-પ્રતોનો-તે પરમ્પરામાન્ય હોવાને કારણે - પાઠ જ રાખ્યો છે. પરંતુ આમ કરવા જતાં મુસીબત એ આવી પડેલ છે કે શ્રીમદ્જીએ ટીકામાં અપૂર્ણ પાઠ સ્વીકારીને જ વિવરણ કર્યું છે. તેમણે વૈકલ્પિક રૂપે, પહેલાં પૂર્ણ પાઠનું વિવરણ કર્યું હોય અને પછી અથવા કહીને અપૂર્ણ પાઠ દર્શાવી તેનું વિવરણ કર્યું હોય તેવું તો ટીકાગ્રન્થમાં જોવા નથી મળતું ! ફલતઃ મૂળ ગ્રન્થનો આ સમ્પાદનમાં સ્વીકૃત પાઠ અને તે પરનો ટીકાગ્રન્થ - બન્ને સાબ નોંખાં પડી જાય છે; જે ગ્રન્થથી અજાણ જિજ્ઞાસુ મારે સન્દિગ્ધતા સર્જી શકે. અસ્તુ.

બીજું ઉદાહરણ જોઈએ : પ્રથમ અષ્ટકના પાંચમા શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધનો પાઠ આ પ્રમાણે છે : “પૂર્યન્તે યેન કૃપણાસ્તદુપેક્ષૈવ પૂર્ણતા” । આનો ટિબાર્થ :- “પૂરાઈં જેણઈં ધનધાન્યાદિક પરિગ્રહે હીનસત્ત્વ લોભીઓ પુરુષ, [તે] ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહની ઉપેક્ષા જ પૂર્ણતા કહીઈં” - આવો છે. અહીં શ્રી દેવચન્દ્રજી મહારાજ જરા જુદા પડે છે, અને આ શ્લોકગત ‘તદુપેક્ષૈવ’ એ પદના બે અલગ અલગ અર્થ આપે છે. જુઓ : (૧) “પૂર્યન્તે” ‘યેન’ પ્રચુરા ભવન્તિ ‘સા’ -પૂર્ણતા ઉપાધિજા ‘ઉપેક્ષ્યા એવ’ - અનફીકારયોગ્યા એવ । (૨) અથવા તદુપેક્ષા એવ, ન હિ એષા પૂર્ણતા, કિન્તુ પૂર્ણતાત્વેન ઉપેક્ષતે - આરોપ્યતે ઇત્યર્થઃ ॥” (અહીં ઉપેક્ષ્યતે-આરોપ્યતે હોઈ શકે.)

આ બન્ને વિકલ્પોમાં ‘તદુપેક્ષા’ પદનો ‘તસ્ય ઉપેક્ષા-તદુપેક્ષા’ એમ માનીને વિવરણકાર ચાલતા નથી. પહેલા અર્થમાં સા ઉપેક્ષ્યા એવો તદુપેક્ષાનો અર્થ દર્શાવે છે, અને બીજામાં સા ઉપેક્ષ્યતે એવો અર્થ તેમના મનમાં છે. પ્રતિબાનો આ ઉન્મેષ, ઉપાધ્યાયજીના શબ્દોમાં અને તેનાં અગાધ રહસ્યોમાં શ્રીમદ્ કેવા તો ગરકાવ થઈ જતા હશે તેની, ગવાહી આપી જાય છે.

હજી એક ઉદાહરણ જોઈ લઈએ : ૨૪મા શાસ્ત્રાષ્ટકના ત્રીજા શ્લોકમાં ગ્રન્થકારે શાસ્ત્ર શબ્દની નિરુક્તિ આપી છે : “શાસનાત્ ત્રાણશક્તેશ્ચ બુદ્ધે:

શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે” । અર્થાત્ હિત શીખવે અને રક્ષણ કરવાની શક્તિ ધરાવે તે શાસ્ત્ર. હવે આ શ્લોક ઉપરની ટીકા જોઈશું તો શ્રીમદ્જીની વિલક્ષણ પ્રજ્ઞાનો મજાનો ઉન્મેષ જોવા મળશે. તેમણે કરેલો અર્થ કાંઈક આ પ્રમાણે છે : “ત્રાણ-રક્ષણં તસ્ય શક્તિઃ-સામર્થ્યં યસ્ય સઃ, તસ્ય શાસનાત્-શિક્ષણાત્ શાસ્ત્રં નિરુચ્યતે-વ્યુત્પાદ્યતે । અટપટો લાગે તેવો પણ આ અર્થ શ્રીમદ્જીની ક્ષમતાને સમજવા માટે ઉપકારક છે.

તો આ ત્રણેક ઉદાહરણોથી જ્ઞાનસાર પર વિવરણ કરવા માટે દેવચન્દ્રજીનો પૂર્ણ અધિકાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે; જ્ઞાનમંજરી એ કેવળ ટીકાગ્રન્થ ન બની રહેતાં તે શ્રીમદ્જીનું આગવું સર્જનકર્મ છે એમ પણ પુરવાર થઈ શકે છે; અને તે રીતે શ્રીમદ્જી તે ઉપાધ્યાયજીના સમાનધર્મા હોવાનું પણ સુદૃઢ થાય છે. અને સાથે જ આ ગ્રન્થનાં મર્મ પામવાનું, આપણા બધા માટે, ધારીએ છીએ તેટલું સરલ નથી, તે વાત પણ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

*

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અને દેવચન્દ્રજી મહારાજ-આ બંનેની રુચિ નય અને નિક્ષેપની વિચારણામાં એક સમાન વર્તતી જોવા મળે છે. દરેક પદાર્થને આ બંને ગ્રન્થકારો નયવાદની દૃષ્ટિએ સતત મૂલવતા રહે છે, અને તે રીતે ક્યાંય એકાન્તવાદનો ગંધ પણ પ્રવેશે નહિ, તેની ચાંપતી કાઢી રાખતા રહે છે. ઉપાધ્યાયજીના તર્કપ્રધાન ગ્રન્થો - નયપ્રદીપ, નયરહસ્ય, અનેકાન્તવ્યવસ્થા, નયોપદેશ વગેરે; અને શ્રીમદ્જીના તત્ત્વપ્રધાન ગ્રન્થો નયચક્રસાર વગેરે, આ બાબતની સાચી પૂરે છે.

જ્ઞાનમંજરીનું અવગાહન કરીએ તો ત્યાં પણ આ બાબત આંખે ઊઠીને વળગશે જ. લગભગ કે મહદંશે દરેક અષ્ટકની ટીકા આરંભતાં શરૂઆતની ભૂમિકા કે અવતરણિકામાં, જે તે અષ્ટકનો વિષયનિર્દેશ કરનારો જે શબ્દ હોય, તેના ૪ નિક્ષેપા શ્રીમદ્જીએ દર્શાવ્યા છે; એટલું જ નહિ, તે પદાર્થ કયા નયના મતે ક્યાં-ક્યારે-કેવી રીતે સંભવે, તે પણ પ્રાયઃ સાતે નયોને આશ્રયીને દર્શાવતા રહ્યા છે.

દા.ત. પહેલું પૂર્ણતા-અષ્ટક છે, તો પૂર્ણના નિક્ષેપ અને વિવિધ નયમતે પૂર્ણ કોણ ગણાય તેની ચર્ચા પ્રથમાષ્ટકના આઠમા શ્લોકની ટીકામાં વિસ્તારથી

કરી છે. એ જ રીતે, બીજું મગ્નતા અષ્ટક છે, તો તે મગ્ન પદના જ નિક્ષેપનું તેમજ નયોની દૃષ્ટિએ મગ્ન કોણ તેનું નિરૂપણ બીજા અષ્ટકના પ્રથમ શ્લોકમાં જોવા મળે છે. અને આવું પ્રતિપાદન અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. કોઈ પણ મુદ્દાને નય-નિક્ષેપની દૃષ્ટિથી તોલવા-મૂલવવાની શ્રીમદ્જીની વિલક્ષણ પ્રતિભાનો તથા સ્યાદ્વાદપ્રીતિનો, આથી, અંદાજ આવી શકે છે.

દેવચન્દ્રજી કોરા શાસ્ત્રજ્ઞ નથી, પણ અનુભવજ્ઞાની પણ છે. શ્રુતમય બોધ તીવ્ર હોવાની સાથે સાથે તેમનો ભાવનામય બોધના પ્રદેશમાં પણ પ્રવેશ હોવાનું, તેમનાં સહજભાવે થયે જતાં, માર્મિક અને વેધક પ્રતિપાદનો પરથી, કઢી શકાય તેમ છે. આને કારણે કોઈ પણ વિષયની વિશદ પ્રસ્તુતિ તેમને સહજ છે. પોતે તે તે પ્રતિપાદ્ય મુદ્દા પરત્વે કોઈ પ્રકારના સન્દેહનો કે દ્વિધાનો ભોગ નથી બન્યા; સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તેમના દ્વારા થતું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આપણને પણ અસન્દિગ્ધ સમજણ આપી શકે છે. એમની અનુભવજ્ઞાન-પ્લાવિત વાલીના થોડાક સ્ફુર્લિંગો અહીં નોંધીએ :

- મગ્નાષ્ટક (કે મગ્નતાષ્ટક)ના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવતીસૂત્રના હવાલા સાથે તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિની વાત ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નિરૂપી છે. ભગવતીજીમાં કેટલા સંયમ-પર્યાયવાળા સાધુની તેજોલેશ્યા કેવી હોય તેનું પ્રતિપાદન આવે છે. તે કેવા પ્રકારના સાધુને હોય, તેનો ખુલાસો ‘મગ્નતા’ના સન્દર્ભમાં ‘इत्यम्भूतस्य’ કહીને ઉપાધ્યાયજીએ આપ્યો છે. પણ શ્રીદેવચન્દ્રજી તેનું વિશદીકરણ કરતાં, ૧. તેજોલેશ્યાની વ્યાખ્યા અને ૨. સૂત્રગત આ પ્રતિપાદન કોને લાગુ પડે તેની ચોખવટ એટલી સરલ-સહજપણે કરી આપે છે કે આપણા મનમાં તે વિષે કોઈ નવું ન ચ ન રહે. જુઓ-

૧. તેજોલેશ્યા સુખાસિકા ॥ ૨. એતચ્ચ શ્રમણવિશેષમેવાશ્રિત્યોચ્ચતે,
ન પુનઃ સર્વં એવંવિધો ભવતિ ॥

આ જ પ્રસંગમાં તેમણે સંયમસ્થાન-પ્રરૂપણા લંબાણપૂર્વક કરી છે, તેમાં પણ શાસ્ત્રાનુસારી એક માર્મિક વિધાન કરીને પ્રરૂપણને ખૂબ વિશદ બનાવી દીધી છે. આ રહ્યું તે વિધાન :

આદિતઃ અનુક્રમસંયમસ્થાનારોહી નિયમાત્ શિવપદં લભતે । પ્રથમમેવ ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ-સંયમસ્થાનારોહી નિયમાત્ પતતિ ॥

તો આ પ્રસંગનો જ ઉપસંહાર કરતાં તેમણે સંયમસ્થાન અને સંયમપર્યાયનો સમન્વય સાધીને સાધુના સુખનું માપ વર્ણવતા સમ્પ્રદાયનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે પણ જોવા જેવો છે :

અત્ર પરમ્પરા-સમ્પ્રદાયઃ-જઘન્યતઃ ઉત્કૃષ્ટં યાવત્ અસંખ્યેયલોકા-કાશપ્રમાણેષુ સંયમસ્થાનેષુ ક્રમાક્રમવર્તિનિર્ગ્રન્થેષુ માસતઃ દ્વાદશમાસસમયપ્રમાણ-સંયમસ્થાનોલ્લઘ્નનોપરિતને વર્તમાનઃ સાધુરીદૃગ્દેવતાતુલ્યં સુખમતિક્રમ્ય વર્તતે ઇતિ જ્ઞેયમ્ ॥

— પ્રશસ્ત કષાયની ચર્ચા આપણે ત્યાં ઘણીવાર થતી હોય છે. પોતાના કષાયાદિકને ‘પ્રશસ્ત’નું વિશેષણ આપીને તેનો બચાવ કરવાની, બલકે તેનું સમર્થન કરવાની વૃત્તિ પણ ક્યારેક ક્યારેક જોવા મળે છે. આવા પ્રસંગોએ આપણને ઘણી દ્વિધા અનુભવાતી હોય છે. આવી દ્વિધાનો છેદ ડહાડતાં શ્રીમદ્જી લખે છે :

પ્રશસ્તમોહઃ સાધને અસાધારણहेतुत्वेन पूर्णतत्त्वनिष्पत्तेः अर्वाक् क्रियमाणोऽपि अनुपादेयः । श्रद्धया विभावत्वेनैवावधार्यः । यद्यपि परावृत्तिस्तथापि अशुद्धपरिणतिः, अतः साध्ये सर्वमोहपरित्याग एव श्रद्धेयः ॥

(મોહત્યાગાષ્ટક-પ્રથમ શ્લોક-અવતરણિકા ૧)

— ઇન્દ્રિયો સદા અતૃપ્ત રહે છે; કદાપિ તે તૃપ્ત નથી થતી; આ મુદ્દાને બહુ અલ્પ શબ્દોમાં શ્રીમદ્જી હૃદયવેધી રીતે રજૂ કરે છે : “અભુક્તેષુ ઈહા, ભુજ્યમાનેષુ મગ્નતા, ભુક્તપૂર્વેષુ સ્મરણં, ઇતિ ત્રૈકાલિકી અશુદ્ધા પ્રવૃત્તિઃ । ઇન્દ્રિયાર્થરક્તસ્ય તેન તૃપ્તિઃ ક્વ ? ॥” (ઇન્દ્રિયજયાષ્ટક-૩).

— મુનિએ પંચાચારનું પાલન ક્યાં સુધી-કેટલું કરવું જોઈએ ? ખાસ કરીને છઠ્ઠા ગુણઠાણાથી આગળ વધવાનું આવે ત્યારે ક્યાં કેટલું આચારપાલન હોય ? આ મુદ્દાને દેવચન્દ્રજી એ આવી રીતે વિશદ કરી આપ્યો છે :

“ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં યાવન્નિરન્તરં નિઃશઙ્કાદ્યદર્શનાચારસેવના । કેવલજ્ઞાનં યાવત્ કાલવિનયાદિજ્ઞાનાચારતા । નિરન્તરં યથાચ્છાતાચારિત્રાદર્વાક્ ચારિત્રાચારસેવના । પરમશુક્લધ્યાનં યાવત્ તપાચારસેવના । સર્વસંવરં યાવદ્ વીર્યાચારસાધના અવશ્યંભાવા । નહિ પદ્માચારમન્તરેણ મોક્ષનિષ્પત્તિઃ ।ગુણપૂર્ણતાનિષ્પત્તેઃ

અર્વાગ્ આચરણા કરણીયા । પૂર્ણગુણાનાં તુ આચરણા પરોપકારાય ॥”
(ક્રિયાષ્ટકની અવતરણિકા).

આવાં તો અનેક સ્થાનો જ્ઞાનમંજરીમાં જડે, જે આપણા બોધને વિશદ કરે, અને આપણી શંકા, ભ્રમણા અને વિકલ્પજાળને ભેદી નાખે; અને દેવચન્દ્રજીના અનુભવજ્ઞાનની શાખ પૂરે.

પદાર્થોની વ્યાખ્યાઓ પણ દેવચન્દ્રજી ભારે માર્મિક આપે છે. જેવી માર્મિક તેવી જ હૃદયંગમ પણ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજનો વારસો, આ બાબતમાં પણ, તેમણે બરાબર જાણ્યો છે. થોડીક વ્યાખ્યાઓ નોંધીએ :

“કર્તૃત્વમ્ - એકાધિપત્યે ક્રિયાકારિત્વમ્ ।” (૨/૩) ॥

“લોભપરિણામઃ પરભાવગ્રહણેચ્છાપરિણામઃ, આત્મગુણાનુભવવિધ્વંસહેતુઃ ।”
(૩/૨) ॥

“ક્રિયા હિ વૃત્તિરૂપા, ભાવપરિણતિસ્તુ આત્મગુણશુદ્ધિરૂપા ।” (૩/૪) ॥

“પરભાવકરણે કર્તૃતારૂપો અહંકારઃ અહમ્ । સર્વ-સ્વપદાર્થતઃ ભિન્નેષુ પુદ્ગલજીવાદિષુ ‘ઇદં મમે’તિ પરિણામો મમકારઃ ।” (૪/૧) ॥

“અન્તર્મુહર્ત્તં યાવત્ ચિત્તસ્ય એકત્રાવસ્થાનં ધ્યાનમ્ ।”

“આજ્ઞાયા અનન્તત્ત્વ-પૂર્વાપરાવિરોધિત્વાદિસ્વરૂપે ચમત્કારપૂર્વકચિત્તવિશ્રામઃ આજ્ઞાવિચયધર્મધ્યાનમ્ । એવમપાયાદિધ્વપિ સાનુભવચિત્તવિશ્રાન્તઃ ધ્યાનમ્ ।”
(૬/૪) ॥

“યસ્ય સમ્યગ્દર્શનાદિગુણક્ષયોપશમઃ સ્વરૂપનિર્ધાર-ભાસન-રમણાત્મકઃ અન્યનિમિત્તાદ્યાલમ્બનં ઋતે સ તાત્ત્વિકઃ (ક્ષયોપશમઃ) ।”

“યન્વોપાદેયત્વેન સ્વતત્ત્વનિર્ધાર-ભાસન-રમણરૂપં, હૈયબુદ્ધ્યા પરભાવત્યાગ-નિર્ધાર-ભાસન-રમણયુક્તં રત્નત્રયીપરિણમનં ભવતિ તદ્ ભેદરત્ન-ત્રયીરૂપમ્ ।”

“યચ્ચ સકલવિભાવહૈયતાયાઽપ્યવલોકનાદિરહિતં વિચરણ-સ્મૃતિ-ધ્યાનાદિમુકમેકસમયેનૈવ સમ્પૂર્ણાત્મધર્મનિર્ધાર-ભાસન-રમણરૂપં નિર્વિકલ્પ-સમાધિમયં [તદ્]અભેદરત્નત્રયીસ્વરૂપમ્ ।” (૮/૪) ॥

- આવી તો અગણિત વ્યાખ્યાઓ આ ટીકાગ્રન્થમાં અમરે ભરી છે. તેથી

જ જેને તાત્ત્વિક સમજણનો ટપ છે તેને માટે તો આ ટીકા ગોઠવું ગાડું જ બની રહે તેમ છે.

શ્રીમદ્જીએ પ્રસંગોપાત્ત વેરેલાં બોધદાયક વચનો પણ અહીં અનેક સ્થાને જોવા મળે છે. એક-બે એવાં વચનો આપણે પણ વાગોઢીએ :-

“અહહ ! બન્ધસત્તાતોઽપિ ઉદયકાલઃ દારુણઃ । યેનાત્મનો ગુણાવરણતા । અતઃ સ્વરૂપસુખે રુચિઃ કાર્યા ।” (૧/૭) ॥

“કર્તૃત્વકાલે ન અસ્ત્યનાદરૌ તર્હિ ભોગકાલે કો દ્વેષઃ ? ઉદયાગતભોગકાલે ઇષ્ટનિષ્ટતાપરિણતિરેવ અભિનવકર્મહેતુઃ । અતોઽવ્યાપકતયા ભવિતવ્યમ્ । શુભોદયોઽપિ આવરણમ્, અશુભોદયોઽપ્યાવરણમ્, ગુણાવરણત્વેન તુલ્યત્વાત્ કા ઇષ્ટાનિષ્ટતા ? ।” (૪/૪) ॥

આમ, જ્ઞાનમજ્જરીની અને તેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દેવચન્દ્રજીની કેટલીક, આપણી અલ્પ મતિએ સમજાઈ તેવી ખૂબીઓ અહીં નોંધી છે. અલબત્ત, આ તો માત્ર આછેરી ફાલક જ ગણાય. એનો વાસ્તવિક અને ઝંડાણભર્યો પરિચય તથા લાભ પામવો હોય તો તો આછી જ્ઞાનમજ્જરીનું અવગાહન જ કરવું પડે. આમાં ડૂબકી મારે તેને અધ્યાત્મ-વિશ્વના અદ્ભુત અને અવનવા ભાવો મળે એમાં કોઈ શંકા નથી.

*